

Новітня історія України

С. О. Авхутська

УЧАСТЬ РЕЕСТРОВОГО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА У ВІЙНІ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ (грудень 1917 – січень 1918 рр.)

Стаття присвячена участі Вільного козацтва у військово-політичному конфлікті Української Центральної Ради з більшовицькою Росією в грудні 1917 – січні 1918 рр. З'ясовано, що на першому етапі війни добровольчі вільнокозацькі формування захищали важливі залізничні вузли та брали участь у ліквідації повстань у містах проти українського уряду. Незважаючи на затвердження проекту створення Реєстрового Вільного козацтва, урядові рішення щодо ефективного використання потенціалу козацтва для захисту державності України були запізненими.

Ключові слова: Реєстрове Вільне козацтво, Українська Народна Республіка, військові добровольчі формування, Статут Вільного козацтва.

Політично-державницькі прагнення українців, особливо періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., усвідомлюються сьогодні як консолідуючий чинник громадянського суспільства, а в реаліях українсько-російських відносин 2014–2015 рр. набувають особливого сенсу. Невід'ємною складовою історії Української революції є діяльність формувань Вільного козацтва, які за часів Центральної Ради в умовах хаосу та безладдя прийняли активну участь у збереженні спокою та наведенні правопорядку в країні. Створені в 1917 р., осередки Вільного козацтва насамперед переймалися проблемами відродження демократичних козацьких традицій, сповідували державницьку ідеологію, а основною метою вважали боротьбу за Соборну Незалежну Українську Державу.

Окремі аспекти вивчення проблеми вільнокозачого руху в Україні до 1991 р. розроблялися переважно дослідниками діаспори, зокрема, О. Бантиш-Каменським, Р. Борисом, О. Герусом, Д. Дорошенком, О. Доценком, А. Жуком та ін. [1–4]. У більшості ці автори були свідками або безпосередніми учасниками революційних подій, що значною мірою спричинило суб'єктивність досліджень. Після проголошення незалежності України, дослідження проблеми вільнокозачого руху набуло більш наукового характеру, завдяки збільшенню кількості наукових робіт та залученню нових архівних матеріалів. Досить ґрунтовно на сучасному етапі тематику вільнокозачого руху розроблено в працях Н. Барановської, В. Бондаренка, В. Верстюка, М. Кравчука, В. Лободаєва [5–6] та ін. Інтерес дослідників становлять передумови зародження осередків Вільного козацтва, їхнє ідейне спрямування, особливості організаційної структури, суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух та територіальні особливості діяльності громад. Проте, актуальним аспектом дослідження залишається й визначення ролі воєнізованих формувань Вільного козацтва у боротьбі проти більшовицької Росії восени 1917 р. – взимку 1918 р. Метою цієї статті є аналіз основних напрямів діяльності загонів Реєстрового Вільного ко-

зацтва на першому етапі війни в грудні 1917 – січні 1918 рр., визначення участі та причин поразок вільнокозацьких формувань в обороні Києва та інших українських міст від більшовицької агресії.

4 грудня 1917 р. Раднарком оприлюднив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Визнаючи право всіх народів на незалежність, автори «Маніфесту» водночас заперечували право Української Центральної Ради (УЦР) представляти інтереси українців. Цілковито неприйнятні претензії Раднаркому УЦР рішуче відкинула, тому з 5 грудня почалося поступове розгортання більшовицької військової агресії на Україну, кульмінацією якої став січневий наступ радянських військ на Київ. Відсутність інституту постійної армії в концепції державотворення Центральної Ради вступила в протиріччя з потребою практичної організації захисту УНР. У стані руйни старої армії та не налагодження нових апаратів влади як у центрі, так і на місцях, швидка організація регулярного війська була справою нереальною, тому використання у війні добровольчих формувань стало б спробою виходу УЦР із кризового стану [4, 56–57].

В умовах наростання внутрішньої та зовнішньої більшовицької загрози, Вільне козацтво зайняло переважно антибільшовицьку позицію. 13 листопада 1917 р., ще за три тижні до початку війни, Генеральний секретаріат УЦР затвердив Статут Вільного козацтва [6, 394–399], що передбачав підпорядкування вільнокозацьких організацій Генеральному секретарству внутрішніх справ. 4 грудня на засіданні Генерального секретаріату, після отримання більшовицького ультиматуму, генеральний секретар військових справ С. Петлюра запропонував ухвалити проект мобілізації Вільного козацтва на території України, який передбачав використання їхніх частин для підтримання безпеки і порядку в тилу [7, 498]. Утримання порядку в містах і на важливих залізничних станціях стало першочерговим завданням вільнокозацьких загонів. Такий характер бойових завдань був зумовлений новими тактичними особливостями ведення «ешелонної» війни з обох сторін: за відсутності лінії фронту, передбачалося швидке просування невеликих мобільних військових частин в ешелонах по лініях залізниць углиб території противника. Хто із противників захопив залізничний вузол – той володів ситуацією на десятки кілометрів від залізниці [5, 114].

Першими вільнокозацькими підрозділами, які здійснювали антибільшовицькі заклики, були осередки Київщини. Так, 30 грудня на селянському з'їзді Бердичівського повіту виступив повітовий отаман І. Ткаченко, наголосивши, що він не визнає влади більшовиків, а вважає вищим органом влади УЦР та Генеральний секретаріат. Постанови, в яких проголошувалася вірність українській владі, оприлюднили наприкінці листопада – в грудні 1917 р. й інші організовані курені та полки Вільного козацтва [6, 164]. Впровадження листопада-грудня 1917 р. сутички загонів вільних

козаків з червоногвардійськими підрозділами мали місце на Катеринославщині.

Антибільшовицькі заяви і заклики громад Вільного козацтва підштовхнули українських урядовців до рішень, що покладали на вільнокозачі загони більш відповідальні завдання. 14 грудня С. Петлюра видав наказ про створення відділу по оперативному завідуванню Вільним козацтвом у складі Генерального штабу [8, 26]. Також плани козачої мобілізації підтримало Генеральне секретарство внутрішніх справ, яке прийняло рішення про звільнення з запасних частин солдатів-українців для організації та інструктування Вільного козацтва волості. Керування реорганізацією та мобілізацією Вільного козацтва одразу двома урядовими структурами стримувало цей процес, тому логічним було прийняття Генеральним секретаріатом 18 грудня рішення повністю передати справу організації Вільного козацтва Генеральному секретарству військових справ [7, 282]. Оскільки на-прикінці грудня лідери УЦР убачали єдину силу у Вільному козацтві, яка могла врятувати її та Україну, то 22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат постановив передати відділ Вільного козацтва під порядкування військового секретарства. Відділ створив проект Закону про Реєстрове Вільне козацтво, відповідно до якого воно утримувалося державним коштом, у кожному повіті утворювалось дві сотні вільних козаків (одна піша – 200 козаків, інша кінна – 150 козаків). Піші козаки несли варту службу на місцях і були ре-зервом на випадок яких-небудь заколотів, а кінні виконували роль мобільних підрозділів. Повітові сотні в межах кожної губернії об'єднувалися у дивізії, які підлягали безпосередньо секретаріату військових справ. Важливим моментом було те, що козацька старшина не обиралася, а призначалася вищим військовим керівництвом. Загальна маса сільського Вільного козацтва була резервом для реєстрового.

Таким чином, функції Вільного козацтва виходили за межі поліцейських та охоронних, що давно вже не влаштовувало вільних козаків. Фактично вони ставали частиною регулярної української армії, отримували платню та соціальні гарантії. 10 січня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР, згідно з поданими документами, затвердила створення Реєстрового Вільного козацтва.

Провідну роль щодо охорони громадського порядку в Києві у листопаді 1917 р. почали відігравати вільнокозачі курені, утворені з робітничої молоді столичних підприємств. 18 листопада відбулися збори курінних та сотенних отаманів столиці. На зборах ухвалили об'єднати київські вільнокозачі підрозділи під керівництвом Ради Вільного козацтва робітників м. Києва, що мала працювати на основі статуту, затвердженого Генеральним секретаріатом [9, 261]. Головою Ради був обраний діяч Центральної Ради, член Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Михайло Микитович Ковенко [10, 139]. Він був одним із найосвіченіших вільнокозачих отаманів, освіту отримав в Альтенбурзькому технікумі (Німеччина) та Дармштадському політехнічному інституті. З початком Першої світової війни був мобілізований, а в 1915–1916 рр. очолював технічне бюро комітету Союзу міст Південно-західного фронту [11, 204]. Під проводом керівного центру, київські курені Вільного козацтва були озброєні і почали централізовано використовуватися для підтримання громадського порядку та охорони українських державних структур. Згідно зі встановленим розпорядком, вони патрулювали вулиці міста, роззброювали більшовицькі загони, розганяли антиурядові маніфестації, проводили обшуки й ареш-

ти більшовицьких діячів тощо [9, 266]. Таким чином, головним бойовим завданням вільних козаків було попередження антиукраїнських повстань в місті.

В умовах наступу більшовицької армії, з метою оборони Києва, 20 грудня 1917 р. М. Порш, який замінив С. Петлюру на посаді військового міністра, видав наказ організувати в Києві 5-тисячний полк Вільного козацтва. Фактично мова йшла про загони найманих «вільних» козаків, тут вже не було й мови про козакофільську риторику, яка збуджувала національні почуття [6, 168]. До складу полку були включені 16 вже існуючих робітничих куренів [8, 25]. Швидко створити полк з достатньою кількістю вояків не вдалося, тому Рада Вільного козацтва звернулася до всіх рад селянських, солдатських, робітничих депутатів, працівників залізниць, пошти та телеграфу, з відозвою про вступ у лави робітничого Вільного козацтва. Незважаючи на проведені заходи, у січні 1918 р. до полку записалися лише 134 добровольці, переважно з робітничої, студентської й учнівської молоді, а загальна кількість полку, за різними підрахунками, становила 400–600 осіб.

Поясненням такої ситуації може бути те, що український соціалістичний уряд, навіть у період найгострішої військово-політичної кризи продовжував з недовірою ставитися до контрреволюційного селянства і покладався насамперед на робітничі вільнокозацькі загони. Варто відзначити, що й самі козаки іноді перевищували, надані їм українською владою, силові повноваження, нерідко вдаючись до злочинних дій. Крім того, М. Ковенко як особливий комендант м. Києва з 14 січня 1918 р. провів ряд превентивних антибільшовицьких заходів, здійснивши зокрема арешт кількох членів УЦР – лівих українських есерів, яких підозрювали у підривній діяльності на користь РНК РСФРР [12, 12]. Д. Дорошенко вважає, що М. Ковенко по суті «врятував ситуацію», попередивши можливий внутрішній заколот у самій Центральній Раді [3, 213]. Незважаючи на вищевикладене, саме Робітничий полк Вільного козацтва, що був найчисельнішим серед тих військових частин, які залишилися вірними УЦР, відіграв провідну роль у придушенні більшовицького повстання в Києві 16–22 січня 1918 р. Попри тимчасовий успіх, війська українського уряду в кінці січня 1918 р. змушені були, разом з вільнокозачими загонами, залишити столицю [13, 326].

Після створення маріонеткового українського пробільшовицького уряду в Харкові 11–12 грудня 1917 р., ускладнилося становище вільнокозачих організацій в південному регіоні України. Через захоплення більшовиками у середині грудня 15 станцій та початком боїв в Олександрівську, Катеринославі, Кривому Розі, було перервано зв'язок з Генеральною Радою Вільного козацтва в Білій Церкві. Важливість організації власного керівного центру на Півдні першим зрозуміло керівництво Одеської української військової ради Вільного козацтва. Канцелярська секція при раді 17 грудня оприлюднила «Відозву до вільнокозачих громад і організацій Одеської військової округи». У ній повідомлялося, що секція створена з метою об'єднання й організації вільнокозачьких громад. З цією метою відділ звертався до громад, із проханням надіслати анкети про їхній стан [5, 110].

Спробу створення Реєстрового Вільного козацтва на Півдні України було доручено полковнику Поплавку. Із січня 1918 р. на засіданні Генерального секретаріату генеральний секретар з харчових справ М. Ковалевський повідомив, що в Одеській окрузі формується добровольча українська армія, на потреби якої Генеральним секретарством продовольчих справ видано 100 тис.

крб. Однак заходи, профінансовані Генеральним секретаріатом, не були здійснені, оскільки 15 січня 1918 р. в Одесі почалися бої, які закінчилися відступом українських військ. Полковник Поплавок (за спогадами очевидців) перейшов на бік більшовиків [14, 128].

На першому етапі війни УНР з радянською Росією (грудень 1917 – січень 1918 рр.) формування Вільного козацтва взяли участь у боротьбі з більшовицькими частинами у Києві, Харкові, Бахмачі, Конотопі, Кременчуці, Рівному, Катеринославі, Єлизаветграді, Олександрівську, Павлограді, Кривому Розі. Втім, незважаючи на героїзм, проявлений як вільними козаками, так і вояками інших українських підрозділів, війська Центральної Ради не продемонстрували у боротьбі із заколотниками достатнього рівня бойових здібностей і бої завершались поразкою. Вільні козаки були слабко підготовлені до бойових сутичок, діяли не узгоджено, розрізнено і непрофесійно.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, беручи до уваги цілком нові підходи до використання вільнокозацького руху (переведення їх у повне державне підпорядкування та забезпечення), які було визначено в проекті Реєстрового Вільного козацтва, варто було б сподіватися, що втілення його в життя могло мати суттєві якісні наслідки. Проте, урядові рішення були запізненими і проект залишився лише на папері. Причини поразок вільнокозацьких формувань під час війни та невдач вільнокозацького руху в цілому залишаються дискусійними та потребують подальшого вивчення.

1. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр. – Біла Церква, 1923.
2. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні. – Л., 1934.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007.
4. Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 1.
5. Бондаренко В.Г. Історія новітніх запорожців: вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.). – Запоріжжя, 2010.
6. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010.
7. Українська Центральна Рада: Док. і мат.: у 2 т. / Ред. кол.: В. Смолій та ін. – К., 1996. – Т. 1.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОУ), ф. 1076, оп. 1, спр. 1а.
9. ЦДАВОУ, ф. 811, оп. 1, спр. 1.
10. ЦДАВОУ, ф. 3293, оп. 1, спр. 1.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007.
12. Химіця Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. пр. – Дрогобич, 2010. – Вип. 26.
13. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996.
14. Гришко Г. 1917 рік в Одесі (Спомини з часів визвольних змагань) // Розбудова нації. – 1930. – № 5–6.

Avkhutska S. Register Free Cossacks Participation in war against bolshevist Russia (the December of the 1917th – January of the 1918th). In the article are presented the Free Cossacks participation in the military-political conflict between the Ukrainian Central Rada and Bolshevik Russia in the December of the 1917th – January of the 1918th. It is found out, that at the first stage of the war the volunteer freecossack forming protected important railway junctions and participated in the liquidation of revolts against the Ukrainian government in cities. Despite the ratification of the Register Free Cossacks creation project, governmental decisions about the effective use of the Cossacks potential for defence the state system of Ukraine were belated. **Key words:** Register Free Cossacks, Ukrainian National Republic, volunteer military formation, the Charter of the Free Cossacks.

С. М. Труш

БОРЬБА НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ З ЕКОНОМІЧНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В 1919–1922 рр. (На матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії)

У статті аналізується проблема боротьби органів ЧК з економічною злочинністю. Встановлено, що, незважаючи на позитивні наслідки оздоровлення економіки, репресивна складова, з метою прихованого пограбування населення, переважала.

Ключові слова: Надзвичайна комісія, економічна злочинність, спекуляція, репресії.

Проблема боротьби Надзвичайної комісії з економічною злочинністю є актуальною, з огляду на важливість цього напрямку в діяльності сучасних органів державної безпеки, оскільки боротьба з корупцією визначена як пріоритетна. Тут доцільно говорити і про можливість використання позитивного досвіду, ефективних методів, тактики. Хоча необхідно пам'ятати про специфіку розуміння більшовиками термінів «економічна безпека» і «економічна злочинність», зважаючи на те, що період існування органів ЧК припав на перехід внутрішньополітичного курсу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Історіографія питання почала формуватися ще за радянських часів, коли були зроблені перші спроби узагальнення діяльності ЧК. У сучасній літературі питання боротьби більшовиків з економічними загрозами є предметом дослідження у працях В. Ченцова [1], О. Єпіхіна, О. Мозохіна [2], А. Давидова [3]. Джерельною базою дослідження стали документи ВЧК-ВУЧК, а також ХГЧК, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Держархіву Харківської обл., а також їх публікації. Частина документів вперше вводиться до наукового обігу. Метою цієї статті є вивчення боротьби Надзвичайної комісії зі спекуляцією, на предмет виявлення мотивів більшовицького керівництва, її особливостей під час «воєнного комунізму» та непу, результатів та оцінки репресивної складової у діяльності ЧК щодо соціальної бази спекулянтів.

«Економічна злочинність» окреслювалася в радянському судочинстві термінами «спекуляція» та «посадові злочини», але в цьому випадку мова йде про такий аспект, як використання службового становища особою у діях спекулятивного характеру, наприклад, збут продукції за довільно визначеними цінами за підробленими документами тощо. Стосовно спекуляції, то згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 22 липня 1918 р., спекулянтами вважалися особи, які були винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту продуктів харчування, товарів масового споживання, дорогоцінних металів, цінних паперів, валюти; проводили махінації з продовольчими картками або купонами; не зареєстрували предмети, які мали бути надані на облік державним установам (так звані, «надлишки»); сприяли здійсненню спекулятивних дій (нерідко мова вже йшла про посадовий злочин) [4, 161–163]. Зі встановленням більшовицького режиму в Україні, дія декрету була поширена й на українську територію. Справи зі спекуляції були в компетенції органів ЧК з 1919 до 1922 рр., за винятком короткого проміжку часу з 21 травня до 4 серпня 1919 р.

Близьким до спекуляції було мішечництво – нелегальне постачання продуктами харчування населення міст, що виникло як стихійне явище, у відповідь на загострення продовольчої кризи та товарного голоду [3, 6–7]. Проте, мішечництво не тягло за собою кри-